

gyelmemet a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Hanauban 1600 körül megjelent, latin nyelvre fordított Crespin-kötetére,⁴⁹ amelyben – többek között – a következő bejegyzés található: *Sum Lucae C. Szenciensis*. Szenci Molnár Albert unokatestvére: Szenci Sziójyártó (Coriatoris) Lukács volt a könyv tulajdonosa, aki 1609 és 1611 között többször kért könyvet rokonától.⁵⁰ Nem lehetetlen, hogy ehhez a könyvhöz is Molnár Albert útján jutott hozzá.

JUDIT P. VÁSÁRHELYI

Über die Martyrologium-Übersetzung, die Albert Szenci Molnár nie fertigte
 Albert Szenci Molnár erklärte 1620, dass seine Hanauer Verleger, Daniel und David Aubry sowie Clemens Schleich, „vielmehr bereit seien das *Martyrbuch* herauszugeben“, als das ungarische *Gebetbüchlein* und die ungarische Übersetzung von Johannes Calvins *Institutio*. Der vorliegende Aufsatz soll der Frage nachgehen, was dieses *Martyrbuch* eigentlich war, das den Verlegern mehr Profit hätte bringen können. Nach der Verfasserin des Beitrages handelt es sich hier um das *Groß Martyrbuch* (Hanau 1606), das die deutsche Übertragung der *Histoire des martyrs persécutéez [...] jusque a lan 1574, comprinse en dix livres, [...]* (Genève, Crespin, 1582) war. Szenci Molnár übersetzte zwar dieses Werk nie ins Ungarische, die Thematik kommt jedoch in seinen anderen Schriften mehrmals vor. Auf dem Titelblatt seiner *Institutio*-Übersetzung wurden seine eigenen Leiden im Sturm von Heidelberg 1622 dargestellt, ähnlich den Szenen auf den Titelblättern deutscher Martyrbücher.

⁴⁹ Jean CRESPIN, *Martyrologium complectens memorabilissima praecipuorum martyrum dicta et facta ab ipsis Apostolorum temporibus ad haec usque nostra [...]*, Hanau, Antonius, [ca. 1600] (VD 16 ZV 3994). – A Debrecen Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának példánya: Y 384.

⁵⁰ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai, i. m.*, 295, 357, 369.

LÁSZLÓ ANIKÓ

Mártírok királysága (Alsted és a millenarizmus)

Johann Heinrich Alstedet, a 17. század tudósát talán két szóval lehetne a legjobban jellemezni. Ezek közül az első a fiatalkorában is használt anagramma, a Sedulitas,¹ a második pedig a chiliazmus. Első ránézésre a két attribútum távol esik egymástól. Úgy tűnik, nehezen kapcsolható össze a chiliazmus a herborni professzor hatalmas tudásával, másrészt a szorgalom, a serénység sem vezet el minket egyenes úton a millenarizmushoz.² Mégis, mindkét jelző egyformán Alstedé. Egyetemes tudománya a reneszánsz univerzalizmus kései megtestesülése. Egy olyan enciklopédikus világfelfogást képviselt, mely elválaszthatatlan a reneszánsz kori spirituális és kulturális reformtörekvésektől, s valószínűleg egyáltalán nem véletlen, hogy élete során mindez tudatos millenarista üdvtörténeti felfogással kapcsolódott össze.

A 17. század elejére Európa-szerte megváltozott a chiliazmus helyzete. Míg a legelső hitvallások élesen elítélték a millenarista nézeteket, az 1600-as évektől kezdve a protestáns egyház vezető tudósai és teológusai széles körben terjesztették a világ végének közeledtét, a Szentírás és az égi jelek alapján próbálták megjósolni az ezer év kezdetének lehetséges idejét. Egyre elterjedtebbé vált az az optimista apokaliptika, amely János apostol Jelenések könyvének 20. fejezete alapján az elkövetkezendő évekre várta Krisztus ezeréves földi uralmának és az első feltámadásnak a kezdetét.

1627-ben a téma szempontjából két fontos mű látott szinte egyszerre napvilágot. Alsted *Diatribae de mille annis apocalypticis*³ című könyve Frankfurtban, valamint Joseph Mede Cambridge-ben megjelent *Clavis apocalypticája*.⁴ Ezek a korabeli rövid értekezések tömören vázolják az egyre népszerűbb eszkatologikus nézet irányvonalait. Érvrendszerük sokkal inkább a Biblián, a prófétikus számmisztikán és a bolygók állásának értelmezésén alapszik, mint konkrét történelmi utalásokon. Nem olvashatunk hosszú jeremiádokat a kor istentelen állapotáról, véget nem érő felsorolást az Antikrisztus gonosz-

¹ Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, Clarendon, 2000, 8.

² Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft: Johann Heinrich Alsteds „Diatribae de mille annis apocalypticis“*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1988 (Pietismus und Neuzeit, 14), 50.

³ Johann Heinrich ALSTED, *Diatribae de mille annis apocalypticis*, Frankfurt am Main, Eifridus, 1627. – A könyv német fordítása: *Christlicher und wolgegründeter Bericht Von Der künftigen Tausend-Jährigen Glückseligkeit der Kirchen Gottes auff dieser Erden, nach der Weissagung des heiligen Propheten Daniels: Und des heiligen Evangelisten und Apostel Johannis*, verdeutschet durch Sebastianum FRANCUM, Frankfurt, 1654.

⁴ Joseph MEDE, *Clavis apocalyptică*, Cambridge, T. and J. Buck, 1627.

ságairól, vagy fantasztikus víziót az emberiség jövőjéről. Természetesen a sorok között ott vannak mind a harmincéves háború borzalmai, mind a hívők előtt álló milleniumi évek boldogsága, de ezek inkább általános jellemzőikben jelennek meg, nem pedig a teljességre törekvő részletekben.

Alsted 1602. október 2-án iratkozott be a herborni *Paedagogium*ba,⁵ majd 1605-ben peregrinációs ösztöndíjat nyert, így jutott el Heidelbergbe, Marburgba, Baselbe. Diákja volt többek között Raphael Eglinek és David Pareusnak is. Marburgban peregrinációja idején még erőteljesen hatott a rudolfi Prága szellemi kisugárzása, valószínűleg innen ered Alsted Giordano Bruno iránti rajongása, az alkímiai és asztrológiai érdeklődése. Miután visszatért Herbornba, a *Paedagogium* első osztályának lett a tanítója, majd a főiskola professzorává nevezték ki, végül pedig 1619-ben rektorrá választották. 1611. március 30-án matrikulált Herbornban Alsted egyik leghíresebb tanítványa, akivel a későbbi évek során is szoros kapcsolatot tartott fent, Johannes Amos Comenius. Ján Kvačala, Comenius egyik legismertebb monográfusa úgy gondolja, hogy Comenius millenarizmusa a Herbornban eltöltött évekre vezethető vissza, s meghatározó szerepet játszott benne nemcsak Piscator, hanem Alsted is.⁶ Piscator 1589 és 1597 között újszövetségi bibliakommentár sorozatot jelentetett meg, de az evangéliumok, az Apostolok cselekedetei és a levelek magyarázata után több mint tizenhat évnél kellett eltelnie az Apokalipszis-kommentár megjelenéséig. Az utolsó könyv előszavában a professzor azt írja, hogy már kilenc évvel hamarabb készen volt a magyarázat vázlata, de időre volt szüksége, míg a Szentírás minden részlete meg nem világosodott előtte.⁷ A kommentárt teljes egészében áthatja a millenarizmus, de ez a nézet jelenik már meg Piscator 1604-es bibliafordításának jegyzeteiben és az ószövetségi prófétákhoz írt kommentárjaiban is. Alsted 1611-ben jelenteti meg *Methodus theologiae* című munkáját, melyben egy sajátos, a chiliasmushoz már közelítő felfogást dolgozott ki. Az ezeréves periódus kezdetét Nagy Konstantin uralkodásához kötötte, s így a közeli jövőben még nem a millenium beköszöntét várta, hanem Krisztus második eljövételét.

Howard Hotson Alstedről szóló monográfiájában három korszakot különít el a herborni professzor életében.⁸ Véleménye szerint 1622 előtt valójában nem beszélhetünk Alsted millenarista nézeteiről, hisz az addig megjelent értekezéseiben az ezer év kezdetét mindvégig a múltban feltételezte. A *Theologia prophetica* az első olyan kommentár, melyben a milleniumot már a közeljövőre teszi. Kezdeti írásaiban sokkal inkább a lullizmus, a memória művészete és az alkímia iránti rajongás a meghatározó. 1622 és 1626 közötti értekezéseiben egymás mellett él a millenarizmus és annak eluta-

⁵ *Die Martikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, hrsg. von Gottfried ZEDLER, Hans SOMMER, Wiesbaden, J. F. Bergmann, 1908.

⁶ Ján KVAČALA, *Johann Amos Comenius: Sein Leben und seine Schriften*, Berlin – Leipzig – Vienna, Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung, 1892, 23.

⁷ HOTSON, *Johann Heinrich Alsted*, i. m., 16.

⁸ Howard HOTSON, *Paradise postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000, 19–23.

sítása, majd 1627-re végül a chiliaszta nézet válik egyeduralkodóvá. Valószínű, hogy az ebben az évben megjelent *Diatribē* volt Comenius millenarizmusának is elsődleges forrása, ugyanis ezt megelőzően értekezéseiben egyáltalán nem találunk chiliaszta utalásokat, így nehezen fogadható el Ján Kvačala fentiekben idézett állítása.

A következőkben Alsted már említett könyvét szeretném röviden megvizsgálni, melynek teljes címe így hangzik: *Diatribē de Mille Annis Apocalypticis, Non illis Chiliastarum et Phantastarum, sed Beatorum Danielis et Johannis*. Rögtön szembetűnik, hogy az értekezés alcímében Alsted elhatárolja magát a chiliazmustól, melyet különféle fantazmagóriákkal említi egy szinten. A könyv bevezetőjében kijelöli az előtte álló feladatot. Minden prófécia a beteljesülése előtt csupán egy-egy rejtvény, amikor azonban elérkezik az idő, egyértelmű kinyilatkoztatássá válik. Alsted jelenében a harmincéves háború eseményei szolgáltatják azt a nyilvánvaló okot, melyek támpontot nyújtanak a Szentírás értelmezéséhez. A bevezető utáni részben latinul és görögül is közli János apostol Jelenések könyvének huszadik fejezetét. Munkáját két nagy részre osztja. Az első a *Prolegomena*, melyben a szerzőről, a textusról és annak összefüggéseiről értekezik, a második pedig a *Summa Argumentorum*, ahol a szöveg belső logikáját analizálja, kérdések segítségével jelentését feltárja, végezetül pedig a Szentírás más szöveghelyeivel összeveti.

Érvelésének magja a *Prolegomena* második fejezetében jelenik meg.⁹ Alsted szerint a küzdő egyház (*Ecclesia militans*) különleges boldogságát három tényező mutatja. A mártírok feltámadása, az egyház üldözésének megszűnése, majd ezer év eltelte után az általános feltámadás és az utolsó ítélet. Ezután már a diadalmas egyház (*Ecclesia triumphans*) ideje következik, amely a boldogság örökkévaló állapotát hozza el. A következő oldalakon bibliai kronológia segítségével mutatja be az egyház helyzetét, melyet első pontban földi és égi állapotra különít el. A földi egyház helyzetében a bűnbeesés jelenti azt a választópontot, ahol a paradicsomi kiűzetés után az evangéliumi idő következik, melyet Alsted két részre bont tovább, egy örökkévaló belső és egy időszakos külső szakaszra. Az egyház örökkévaló állapotát a társadalom egysége és a Szentlélek uralma határozza meg, míg az időszakos állapot a kinyilatkoztatás előre meghatározott útján halad, s az Ó- és Újtestamentum alapján két részre tagolható. Az Ótestamentum ideje 3887 évet tesz ki, s a teremtéstől fogva Júda elfoglalásáig tart. Az Újtestamentumot Alsted négy szakaszra osztja fel, mely közül az első Jézus ideje, Keresztelő Szent Jánossal kezdődik és Kr. u. 50-ig tart. A második részt ismételten négy periódusra tagolja az ezeréves időszak kezdetéig.¹⁰ A millenium alkotja a harmadik nagy szakaszt, majd az utolsó ítélet után következik az egyház örökké tartó boldog állapota.

⁹ ALSTED, *Diatribē*, i. m., 8.

¹⁰ E szakasz további felosztása:

1. Pogány császárok ideje Nagy Konstantinig (64–323),
2. Keresztény császárok ideje Nagy Konstantintól kezdve Phókasz császárig (323–606),
3. Római pápák ideje III. Bonifáctól X. Leóig (606–1517),
4. Római pápák hatalmának leáldozása 1517-től kezdődően az ezeréves periódus kezdetéig.

Alsted értekezésében a Szentíráshoz hasonlóan központi szerepet játszik a hetes szám. Hét nélkülözhetetlen jellemzőt gyűjt össze a millenium idejére,¹¹ és a Jelenések könyvében szereplő látomásokat hét pontba szedve állítja párhuzamba saját történelmével.¹² Értelmezése szerint az első látomásban megjelenő hét arany gyertyatartó és a hét csillag az ázsiai hét gyülekezet jelenlegi és jövőbeni állapotát tükrözi. A hét pecséttel lezárt könyv az egyház újtestamentumi helyzetére utal, János apostol halálától egészen 606-ig. A Krisztus halála és 1517 között eltelt időszak jelképe a hét harsona, ahogyan a Napba öltözött terhes asszonynak és a fiát elragadó sárkánynak a képe is. Az ötödik látomásban megjelenő hét pohár már Alsted saját jelenére vonatkozik. Az első három kiöntött csésze az 1617 és 1625 közötti időszakot jelképezi, míg a maradék négyet 1694-ig, vagyis az ezeréves periódus kezdetéig fogják kitölteni. A hatodik kép nagyrészt olyan büntetéseket jelenít meg, melyeknek még Krisztus második eljövetele előtt be kell következniük, míg a legutolsó látomás már az új égi város születéséről szól.

Könyvében Alsted a milleniumi idő lehetséges kezdetének több számítási módját is bemutatja, mielőtt rátérne saját elképzelésére. Ennek alapja Dániel könyvének két részlete. Az első a kilencedik fejezetben megjelenő 70 hét ígérete,¹³ a második pedig a tizenkettedik fejezet utolsó két szakasza, mely így szól: „és az időtől fogva, hogy elvétetik a mindennapi áldozat, és feltétetik a pusztító utálatosság, ezerkétszáz kilencven nap lesz. Boldog, a ki várja és megéri az ezerháromszáz és harminczöt napot”¹⁴ Alsted számítása szerint az ószövetségi próféta könyvében megjelölt időszakokat szimbolikusnak kell tekintenünk. Véleménye szerint a 70 hétnek a jeruzsálemi templom pusztulásakor lett vége Kr. u. 69-ben, melyhez hozzá kell adnunk a 12. fejezetben megjelölt periódusokat, tehát 1290 és 1335 napot. Így jutunk el 2694-hez, mely az ezeréves időszak végét jelenti, s a szörnyű háború, melyre Dániel is utal, a Sátán utolsó nagy harca lesz Góg és Magóg népeivel a keresztény seregek ellen. Innen már könnyen kikövetkeztethető Alsted végső lépése, hisz a 2694-es végdátumból számol vissza ezret, s ez alapján a millenium kezdetét legkésőbb 1694-ben határozza meg, bár többször is utal arra, hogy a sokasodó égi jelek alapján nem biztos, hogy ki kell várni a még hátralévő 67 évet.

Értekezésében Alsted többször is hangsúlyozza, hogy az ezeréves birodalom, a mártírok feltámadása és uralkodása a földön fog végbemenni, még az utolsó ítélet előtt, így a millenium gondolatát teljesen evilági jelenséggé formálja. Az újkori apokaliptikus váradalmak visszatérő eleme, hogy az egyház ezer évig széles körben terjesztheti tanait, hisz Isten angyala a Sátánt a Föld mélyén ketrecbe zárta, így nem tévesztheti meg többé az embereket, és sor kerülhet a zsidók meg a pogányok megtérésére. Alsted könyvében

¹¹ Feltámadnak a mártírok, keresztény hitre térnek a zsidók, valamint a pogányok, megszűnik az egyház üldöztetése, hosszú békés időszak köszönt a hívőkre, a keresztények boldogságban élnek, s végbemegy a teljes reformáció.

¹² ALSTED, *Diatribes*, i. m., 25–27.

¹³ Dán 9, 24.

¹⁴ Dán 12, 12–13.

több oldalon keresztül foglalkozik a mártírok feltámadásával, illetve külön táblázatot is készített a feltámadás természetéről. Első lépésben különbséget tesz lelki és testi feltámadás között, majd ez utóbbin belül további két csoportot különít el. Eszerint beszélhetünk általános feltámadásról, melyben az utolsó ítélet során minden hívő részt vesz, illetve tanúi lehetünk különleges, egyedi eseményeknek is, melyhez példaképp Elizeus, Lázár és Krisztus halálakor feltámadott szentek csoportja mellett a mártírok feltámadását hozza fel. A mártírok abban a különleges kegyben részesednek, hogy az első feltámadás után – különleges cselekedeteikkel és szenvedésükkel kiérdemelve – örök életet kapnak, és Isten papjaként Krisztus egyházát irányíthatják. Uralmuk azonban nem hasonlítható az ismert világi uralkodók hatalmához. Alsted legfőbb tézise, mely szerint az ezeréves birodalom megelőzi az utolsó ítéletet, saját állítása szerint Mattheus Cotteriuustól ered.¹⁵

Alsted gondolatvilágát a *Diatribé* megírásakor teljes mértékben áthatotta a chiliaszta történelemszemlélet, s könyvét azzal a nyilvánvaló céllal jelentette meg, hogy millenarizmusát a Szentírás szövegeivel igazolja. Az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy miként egyeztethető össze a herborni professzor millenarizmusa saját tudományos koncepciójával. Ugyanis ha Alsted az ezeréves birodalom eljövételét alapvető tényként fogadta el, akkor tudományos tevékenységét is ezen üdvtörténet keretein belül kellett elhelyeznie. 1624-ben jelentette meg *Thesaurus Chronologiae* című történelmi munkáját,¹⁶ mely az első olyan könyv, ahol konkrét utalásokkal találkozunk a millenium kezdetére. Apokaliptikus számításai alapján feltételezte, hogy 1625-ben kezdődik az Antikrisztus elleni utolsó nagy harc, mely 1694-ben fog véget érni. Maga a *Diatribé* ennek a szemléletnek a részletes kifejtése. Ha nem is ennyire egyértelműen, de az 1630-as enciklopédiájában is megtalálhatjuk chiliaszta tézisének. Párhuzamba állítja a bolygók együttállását a Dániel könyvében szereplő birodalmak történetével, és így bizonyítja, hogy a világ a fennállásának utolsó szakaszához érkezett.

Habár Alsted nem vett részt tevékenyen a harmincéves háború politikájában, millenarista szemlélete erőteljesen befolyásolta annak próféciáit. Ennek egyik legismertebb példája az 1657-ben Amszterdamban megjelent, Comenius által szerkesztett *Lux in Tenebris* próféciagyűjtemény. A herborni professzor igazán nagy népszerűsége tett szert Angliában is, a Samuel Hartlibhez köthető tudományos körön belül, ahol 1643-ban szinte egyszerre készítették el a *Diatribé* és Joseph Mede már említett könyvének angol nyelvű fordítását.

Élete ötven éve alatt rengeteg könyvet írt Alsted, de nem állíthatjuk azt, hogy megkönnyítette volna olvasói helyzetét. Úgy tűnik, hogy 1624 után mindvégig kitartott millenarista nézete mellett, ez azonban teológiai értekezéseiben szinte egyáltalán nem jelent meg. A *Diatribé* kronológiai és az enciklopédia történelemmel foglalkozó feje-

¹⁵ ALSTED, *Diatribé*, i. m., 138.

¹⁶ Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus Chronologiae in quo Universa temporum & historiarum series in omni vitae genere ponitur ob oculos*, Herbonae Nassoviorum, [s. n.], 1624.

zetei azok a helyek, ahol millenarizmusa meghatározó szerepet játszik.¹⁷ Alsted hitte, hogy az ezeréves birodalom kezdetére megfelelő módon fel kell készülniük a hívőknek, a millenium beköszöntét a teljes reformációnak kell megelőznie.

Ez az a pont, ahol összekapcsolódnak a bevezetőben említett jelzők, a *sedulitas* és a *chiliasmus*, s láthatóvá válik a millenarizmus és az egyetemes tudomány közötti kapcsolat. A *herborni* professzor számára az enciklopédiában összegyűjtött tudás, a történelem alapos ismerete, a természet rejtélyeinek feltárása jelentették a millenarizmushoz vezető út alapköveit. Comenius egyetemes pedagógiájának céljai is innen kiindulva érthetők meg.

ANIKÓ LÁSZLÓ

Das Königreich der Märtyrer (Alsted und der Millenarismus)

Das *Diatriben de mille annis apokalypticis*, in dem Johann Heinrich Alsted seine millenaristischen Ansichten zum ersten Mal ausführlich darlegte, ist im Jahr 1627 entstanden. In dieser Dissertation legte Alsted den Beginn des Millenniums eindeutig in der nahen Zukunft, im Jahr 1694 fest. In seiner Dissertation betonte er mehrmals, dass die Auferstehung und die Herrschaft der Märtyrer auf der Erde noch vor dem jüngsten Gericht stattfinden werden. Er prägte die Vorstellung über das Millennium als eine weltweite Erscheinung. Über mehrere Seiten beschäftigte er sich mit der Auferstehung der Märtyrer und fertigte auch eine Tabelle über die Art und Weise ihrer Auferstehung an. Alsted glaubte, dass sich Gläubige auf den Beginn des Millenniums gut vorbereiten sollen. Dementsprechend spielten seiner Auffassung nach die in den Enzyklopädien zusammengesammelten Kenntnisse und die ausführlichen Bibelinterpretationen in dieser Vorbereitung eine wichtige Rolle.

¹⁷ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft*, i. m., 69.